

Dersaadet Müteferrikalarının Trabzon Örneğinde Taşraya Yayılmaları

The Spread of the “Dersaadet Muteferrika”s to the
Provincial Regions through Trabzon Sample

Turan AÇIK*

Öz

Osmanlı padişahının kapıhalkından olup onun bulunduğu yer ile mukayyed bir teşkilata sahip olan Dersaadet müteferrikaları, 16. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte, hükümdardan uzakta, taşraya yayılmaya başlamışlardı. Timarlı olan bu müteferrikalar, taşrada sosyo-ekonomik bir taban elde etmeye başlamışlar ve hatta yerli bir takım kişiler müteferrika zümresi arasına girmişti. Seçkin bir bürokratik zümre olan müteferrikalar, bu sefer de şehrin seçkinleri arasına girerek ayânlaşıyorlardı. Çifliklerinde tarım ve hayvancılık yapan müteferrikalar, bir takım patronaj ilişkileri çerçevesinde buldukları yerde kökleşmeye çalışıyorlardı. Bu makalede şer‘iye sicilleri kaynaklı olarak Dersaadet müteferrikalarının Trabzon’daki faaliyetleri incelenerek, bürokrasinin yerelleşmesine dair örnekler sıralanmıştır. Bu şekilde, bürokrasideki yerelleşmenin anlamlandırılmaya çalışıldığı “Osmanlılaşma” kavramının muhtevasını detaylandırılabilme amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sultan, Dersaadet Müteferrikası, Timar, Ayân, Patronaj

Abstract

The “Dersaadet Muteferrika”s belonged to the Sultan’s household and traditionally were located at the same place as the Sultan. Starting from the second half of the 16th century, they began to spread to the countryside far from the sultans. Being a part of the “timâr” system, they achieved a socio-economic base in the provinces and even some local people entered to the community of the “Dersaadet Muteferrika”s. The “Dersaadet Muteferrika”s, who formed an elite bureaucratic community, entered among the notables of the city and became “ayân”s. Being engaged with activities in agriculture and livestock farms, they were trying to nestle

*Yrd. Doç. Dr., Amasya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
turhan.acik@amasya.edu.tr

with their patronage relationships. In this article, the activities of the “Dersaadet Mütferrika”s in Trabzon were examined in the the Sharia court records and examples of decentralized bureaucracy were listed. By this way, it aimed to detail the content of the “Ottomanization” concept, which is defined by the decentralization of the bureaucracy.

Keywords: Sultan, dersaadet mütferrika’s, timâr, notables, patronage

Giriş

“Devlet-i Âl-i Osman” ya da Tevârih-i Âl-i Osman” gibi kavramsallaştırmaların açıkça gösterdiği üzere Osmanlı İmparatorluğu bir hanedan “devlet”i idi ve “devlet” mekanizması ve bürokrasi padişah kapısından müteşekkildi.¹ “Devlet” kavramının geleneksel anlamı ise “kut”a tekabül etmekteydi² ve bu hanedan devletinde merkezde padişah bulunuyordu. Yani “devlet padişahın devleti” idi.³

Padişah kapısının/bürokrasinin içerisinde yer alan müteferrikalar da bu “devlet” teşkilatının “seçkin” unsurlarındandı. Müteferrika, “hükümdarla vezirlerin ve diğer hizmet sahiplerinin maiyetinde hademe nevinden olan bir kısım hizmet erbabı hakkında kullanılır bir tabirdi”;⁴ fakat Tayyib Gökbilgin’in belirttiği gibi bu zümre “aslen, saraydaki diğer vazife ve hizmetlerden ayrı olarak, soy, mevkî veya fikrî seviye bakımından, seçkin kimselerden tefrik olunmuş mânasında ve doğrudan-doğruya padişahın maiyetinde hizmete me’mûr kimselerden mürekkep bir cemâat” idi ve bu yüzden müteferrika adını almıştı. Sonradan yukarıda zikredilen anlamı kazanmıştı.⁵

Müteferrikalık müessesesinin ne zaman ihdas edildiği bilinmemektedir; fakat Bursa’da Tahtakale Mahallesi’ndeki Hafsa Hatun Vakfı’na ait 847 Ramazan (Aralık/Ocak 1443/1444) tarihli bir vakfiyedeki şahitler arasında “İbrâhim Bey ibnü’l-fâzıl İshâk Bey mine’l-müteferrikati’s-sultâniyye”ye rastlanması,⁶ en azından bu tarihte sultan müteferrikalarının mevcudiyetini ortaya çıkarmış olmaktadır. Fatih’in Teşkilât Kanunâmesi’nde ise

¹ İ. Metin Kunt, “Devlet, Padişah Kapısı ve Şehzâde Kapıları”, *Osmanlı*, C. VI, (ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.34.

² Ümit Hassan, “Düşünce ve Bilim Tarihi: Osmanlılık Öncesinde Türklerin Kültür Kökenlerine Bir Bakış”, *Türkiye Tarihi*, C. 1, (Ed. Sina Akşin), Cem Yayınevi, İstanbul 2000, s. 304; Bedri Gencer, “Osmanlı Siyasî Felsefe ve Rejimi: Kuruluşun 700. Yıldönümü Münasebetiyle Bir İcmal”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 4-5, (2000), s. 107.

³ Kunt, “Devlet, Padişah Kapısı ve Şehzâde Kapıları”, s. 35.

⁴ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 2, MEB Yayınları, İstanbul 1993, s. 637.

⁵ M. Tayyib Gökbilgin, “Müteferrika”, *İ.A.*, C. 8, İstanbul 1993, s. 853.

⁶ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, TTK Yayınları, Ankara 1988, s. 428.

müteferrikaların ulufeli müteferrika ve timâr müteferrikası olmak üzere iki zümre şeklinde teşkilatlandırıldığı görülmektedir. Teşrifattaki yerlerine bakıldığında, ulufeli müteferrikalar çarşnigirlerden önce, timar müteferrikaları da çarşnigirlerden sonra gelmektedirler. Ayrıca ulufeli müteferrikaların “yolu” da timâr defterdarlığı idi. Genel itibariyle bir “zadegân” zümresi olduğu anlaşılan müteferrikalığa kimlerin dâhil olabileceği de bu kanunnâmede belirlenmişti. Veziriazam oğulları ve sair vüzerâ oğulları, nişancı oğulları ve beylerbeyi oğulları ulufeli müteferrika olabilmekteydiler. Silahdar ve rikabdarların ise 50 akçe ile müteferrika olma yolu açıldı.⁷ Dolayısıyla Fatih dönemine gelindiğinde teşkilatlanmış bir müessese ile karşılaşmak mümkündür.

Belirgin bir vazifeleri olmayan müteferrikalar, padişah dışarı çıktığı ve bilhassa Cuma selâmlığına gittiğinde onun önünde giderlerdi. Ayrıca padişahın sefere gitmesi ile bunlar da sefere giderler, gitmediğinde bunlar da gitmezlerdi. Seferde Enderun hazinesinin muhafazası ile vazifeli idiler. Bazen saltanat sancaklarının muhafazası da bunlara bırakılabiliyordu.⁸ Dolayısıyla hükümdarın bulunduğu yer ile mukayyed bir “Dersaadet/Dergâh-ı Âlî müteferrikaları” bulunmaktaydı.

Osmanlılar başlangıçta kendilerine tâbi olan Eflak Voyvodalığı, Boğdan Voyvodalığı, Erdel Prenslığı, Gürcü meliklikleri ve imparatorluğun değişik bölgelerindeki mahallî beylerin oğullarını devlet merkezinde rehin olarak tutar ve özellikle sultana sadakat konusunda eğitirdi; bunlara “dergâh-ı âlî müteferrikaları” denirdi. Bu gruba vezirlerin, şeyhülislâmların, padişah hocalarının, beylerbeyilerin, sancak beylerinin, defterdarların ve rikâb ağalarının çocukları da dahildi. Böylece bir bakıma hem önemli mevkiilerdeki idareci ve ulemânın çocuklarının geleceği garanti altına alınmış, hem de tâbi beylerin ve taşrada görevlendirilen idareci zümrenin çocukları İstanbul’da tutularak merkeze karşı olumsuz bir tavır içine girmeleri engellenmiş olurdu.⁹

Hâlbuki 17. yüzyıla gelindiğinde “Dersaadet/Dergâh-ı Âlî müteferrikaları” taşraya yayılmışlar ve taşrada sosyo-ekonomik bir taban da elde etmeye başlamışlardı. İşte bu makalede, elden geldiğince onların taşradaki faaliyetleri hakkında malumat toplanarak “klasik” dönemdeki rafine zümrenin 17. yüzyıla gelindiğinde sosyo-ekonomik tabanı ile nasıl bir

⁷ Abdülkadir Özcan (Haz.), *Kânunnâme-i Âl-i Osman (Tahlil ve Karşılaştırmalı Metin)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, s. 11-12.

⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, s. 429-430.

⁹ Erhan Afyoncu, “Müteferrika”, *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 183.

bürokratik ¹⁰ yapıya evrildikleri hakkında, bilhassa 17. yüzyılın ilk yarısındaki Trabzon eksenli ve şer‘iye sicilleri kaynaklı bir resim ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu şekilde elde edilen verilerle, ileride yapılacak çalışmalara kısmi bir zemin temin edilmek istenmiştir. Zira taşraya yayıldıktan sonra şehrin ayânları arasına girdiğini gördüğümüz müteferrikaların şehrin politik hayatında edindikleri rol, Osmanlı şehirlerinin yapısını ve -eğer yaşandı ise- değişimini anlamak bakımından önemlidir.

Dersaadet Müteferrikalarının Sayılarının Artması ve Taşraya Yayılmaları

“Dersaadet/Dergâh-ı Âlî müteferrikaları”nın taşraya ne zaman yayıldıklarını kesin olarak bilemiyoruz. Kapıkullarının -kuruluşları itibariyle- seçkin zümrelerinden olan yeniçeriler ve kapıkulu sipahileri de hükümdarın bulunduğu yer itibariyle teşkil edilmiş zümrelerdi ve taşraya yayılmaları sonra idi. Kapıkulu sipahilerine eldeki belgeler nispetinde ilk defa 1552’de Kayseri’de rastlanmaktadır. Yeniçeriler ise Kanuni döneminde meydana gelen Bayezid hadisesi (1558) ile birlikte taşraya yayılmışlardı. Bayezid vakası “devlet” teşkilatında bir takım değişikliklere sebep olmuş, birkaç şehzadenin birden Anadolu’da valilik etmeleri geleneğine son verilmişti. Bununla timâr erbâbının isyana fırsat bulmaları önlenmek istenmişti. Bunun yanında ve daha mühim olarak Anadolu’nun her tarafına yasakçı ve korucu adlarıyla yeniçeriler yerleştirilmişti. Bu doğrultuda hem timâr erbâbının isyanlarının uzaması hem de III. Murad devrinde İran seferlerine başlanması (1578), yeniçerilerin Anadolu’da yerleşip kalmalarına neden olmuştu. Dolayısıyla artık “vilâyetlerde emniyet timârlılardan alınıp ocaklılara teslim edilmiş” olmaktaydı.¹¹

İşte bu yayılma muhtemelen sadece kapıkulu sipahileri ve yeniçerilere has değildi. “Dersaadet/Dergâh-ı Âlî müteferrikaları” da bu dönemlerde taşraya yayılmış olmalıydı. Nitekim 17. yüzyıl ıslahatnâme yazarları da müteferrikaların sayılarının artışı diğer kapıkulları ile ortak bir zeminde değerlendiriyorlardı. Bilhassa 1578’de başlayan İran harpleri kapıkullarının

¹⁰ Taşra bürokrasisinin ürettiği evrakın elde bulunmaması nedeniyle taşra bürokrasisi hakkında henüz yeterli ölçüde bilgi edinilememiştir. Bu bürokrasinin muhtevasını aydınlatmaya çalışan iki öncü makale için bkz. Feridun Emecen, “Osmanlı Taşrasında Saray Bürokrasisi: Şehzade Selim’in Kazayâ Defteri”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 46, (2015), s. 213-277; Zekâi Mete, “Osmanlı Taşrasında Bürokratik Muâmelât: Sancakbeyi Belge ve Defterleri”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 19, (1999), s. 181-221.

¹¹ Mustafa Akdağ, “Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu”, *AÜ DTCF Dergisi*, C. V/3, (1947), s. 295. Yeniçerilerin taşraya yayılmaları hakkında ayrıca bkz. Cafer Çiftçi, “Osmanlı Taşrasında Yeniçerilerin Varlığı ve Askerlik Dışı Faaliyetleri”, *OTAM*, S. 27, (2010), s. 27-57.

mevcudunun artmasında önemli bir etkiye sahipti.¹² Kapıkullarının ve konumuz açısından da müteferrikaların taşraya yayılımları ile sayılarının artması arasında da muhakkak bir bağlantı vardı.¹³ *Kitab-ı Müstetâb* yazarı, 1578’de başlayan İran harplerini müteferrikaların da sayısının artmasının miladı olarak vermektedir:

...Lakin şimdiki hâl müşârün-ileyh merhûm ve mağfûrun-leh Sultân Murâd Hân hazretlerinin zamân-ı sa’âdetlerinde vâki’ Acem seferlerinin ibtidâsından bu âna gelince serdâr olanlar hemân Üskûdar’a geçtikleri gün veyâhûd Rûm-ili seferi ise Edirne-kapusundan taşra çıktıkları günden hemân beğlerbeğleri ve sancakbeğlerini ve sâ’ir mansıb nâmında olanları âleme belâ nâzîl olan rüşvet sebebiyle tebdîl ve tagyîr ve azl ve nasb itmeğe mübâseret iderler ve sâ’ir dirlikler hûd meselâ çâşnîgîrlîk ve *müteferrika* ve çavuş ve sipahîlikler ve kapucu ve topçu ve arabacı ve cebeci dirlikleri virmek ve terakkîler virilmek gibi ne viren bellü ve ne alan ve ne satan bellü, hemân bir alış veriş ve bir alım satım idinmişlerdir ki ta’bîr ve tahrîri mümkün degüldür.¹⁴

Böylece kulların arasına sosyo-ekonomik tabanları ile birlikte “ecnebî” karışmıştı.¹⁵ Koçi Bey’in verdiği rakamlara göre, III. Murad’ın cülusunda (1574) Dergâh-ı Âlî müteferrikalarının sayısı 124 idi. Kendi zamanına gelindiğinde (1631) ise bu sayı 463’e çıkmıştı.¹⁶ Müteferrikaların sayısının artması ile birlikte müesseseye dâhil olmak hususunda suiistimal de artmıştı. Bilhassa taşraya yayılmak ile birlikte merkezî gücün kontrolünün “zayıflaması” bunda önemli bir sebep gibi görünmekte idi. Ayn Ali Efendi’nin *Kavânîn-i Âl-i Osman der Mezâmîn-i Defter-i Divân* adlı, 1607 tarihinde yazdığı eserinde belirttiğine göre, ölenlerin beratları bir başkasının

¹² Tafsilat için bkz. Özgür Kolçak, *XVII. Yüzyıl Askerî Gelişimi ve Osmanlılar: 1660-64 Osmanlı Avusturya Savaşları*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012, s. 75-102.

¹³ 13 Eylül 1589 tarihli bir belgede, yoklamada bulunmayan bir sipahinin, Menteşe sancakbeyi tarafından “müteferrika ve çavuşdan ve zü’amâ ve erbâb-ı timârdan nice kimesnelerin şehâdetiyle merkeze bildirmesinin istenmesi müteferrikaların bu dönemde Menteşe Sancağı’ndaki varlığını göstermektedir. Mete, “Osmanlı Taşrasında Bürokratik Muâmelât”, s. 193.

¹⁴ Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar, Kitâb-i Müstetâb, Kitabu Mesâlihi’l Müslimîn ve Menâfi’i’l Mü’minîn, Hırzû’l-Mülûk*, TTK Yayınları, Ankara 1998, s. 3 (vurgu bize ait).

¹⁵ Hırzû’l-Mülûk yazarı bunlara “mâl-dâr ecnebî”, Koçi Bey ise “bakkal çakkal” demektedir. Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar, Kitâb-i Müstetâb, Kitabu Mesâlihi’l Müslimîn ve Menâfi’i’l Mü’minîn, Hırzû’l-Mülûk*, s. 187; Görüceli Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, (haz. Yılmaz Kurt), Ecdad Yayınları, Ankara 1994, s. 59. Para/nakit ekonomisinin gelişmesi ile kulların arasına giren bu “mâl-dâr ecnebî” arasında bağlantı vardı. Bu konuda bkz. Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Cambridge University Press, New York 2010, s. 31, 50, 179, 193-194, 239.

¹⁶ Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, s. 29, 51.

eline geçiyor ve ölenin ismiyle aynı ismi taşıyan bir kişi timâr elde ediyordu. Bilhassa ölen çavuş, kâtip ve *müteferrika* berâtları, bir başkasının eline geçtiğinde, ölen kişinin vefatı haber verilmiyor ve söz konusu berât “tecdîd” ettirilip bu şekilde çavuş ve *müteferrika* olunuyor idi.¹⁷

Aslında daha Kanuni'nin sadrazamı Lütfi Paşa zamanında hariçten bir takım kişilerin *müteferrikalığa* alınmaması hususunda tavsiyelerde bulunulmuştu. Ulufeli *müteferrikaların* harem-i hastan, beylerbeyi veya diğer beyler ve Âsitâne defterdarı oğullarından olabileceğini, bunlardan başkalarının *müteferrikalık* için uygun olmadığını söylüyordu.¹⁸ Belki de kendi döneminde “hâricten” bir takım kişilerin *müteferrika* olduklarını görmesi böyle bir uyarıya sebep olmuştu. Lütfi Paşa'nın bu uyarısının gözlemediği bir olgu üzerine mi yoksa ileride vuku bulabilecek bir hususa o zamandan dikkat çekmek için mi olduğunu tam bilemesek de, 17. yüzyıla gelindiğinde *müteferrikaların* sayıları hayli artmıştı.

Bunların arasına Has Oda'dan çıkanlar, sultan ve şehzadelerin kızlarının çocukları, önde gelen devlet ricalinin kapı halkları ve bazı saray ağaları dâhil oldu. Baltacılardan kıdemli olanlar ile hazine ve kiler koğuşlarından çıkanlardan da *müteferrikalığa* alınmaya başladı. 16. yüzyılın ortalarından itibaren Celâlzâde Mustafa ve Feridun Ahmed Bey gibi üst düzey bürokratlara *müteferrikalık* verildi. Yine Şehnâmecî Seyyid Lokmân ile Tâlikizâde Mehmed Subhi gibi tarihçiler de *müteferrika* zümresine dâhil oldu. “Yüzyılın sonlarında *müteferrikalık* sistemi değişti ve daha önce dikkatle seçilerek alınan *müteferrika* kadrolarına kâtip, çavuş gibi devlet görevlileri de girmeye başladı. Kıdemli Dîvân-ı Hümâyûn kâtipleriyle defterhâne kâtiplerine kalemdeki görevlerinin yanı sıra *müteferrikalık* veriliyordu.” Bunların çoğu timarlı *müteferrika* idi.¹⁹

Taşrada Timarlı Dersaadet Müteferrikaları

Taşraya yayılmış olduklarını gördüğümüz Dersaadet *müteferrikaları*²⁰ genel itibarıyla timarlıydılar ve Trabzon'un ehl-i örf taifesi arasında

¹⁷ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 9/1. Kitap-9/2. Kitap, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 68.

¹⁸ Mübahat Kütükoğlu, “Lütfi Paşa Âsafnâmesi: Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1991, s. 77.

¹⁹ Afyoncu, “*Müteferrika*”, s. 183.

²⁰ 17. yüzyılın sonlarında Rumeli'nin çeşitli sancaklarında (Paşa, Silistre, Tırhala, Niğbolu, Yanya, Selanik vb.) yerleşmiş olan 75 Dersaadet *müteferrikası* ve zeâmeti vardı. Anadolu'da da Teke, Saruhan, Bolu, Ankara, Konya, Kütahya, Aydın, Niğde, Kayseri, Maraş vb. sancaklarda 76 Dersaadet *müteferrikası* zeâmeti vardı. Gökbilgin, “*Müteferrika*”, s. 856.

zikredilmekteydiler: “Trabzon’un ulemâ ve sülehâ ve *müteferrika* ve çavuş ve küttâb ve erbâb-ı timâr ve sâir ehl-i örf tâifesi”²¹ nin içerisinde yer alan müteferrikaların ise 17. yüzyıla gelindiğinde “esâmil defterleri” diğer kulların defterleri gibi düzenli bir şekilde tutulmadığı için aralarına dışarıdan dâhil olanlar olmuştu. Evâil-i Rebiülahir 1028 (18-27 Mart 1619) tarihinde Trabzon Beylerbeyine gönderilen bir hükümde, bütün Osmanlı ülkesinde (Memâlik-i Mahrûse) bulunan *Dergâh-ı Muallâ müteferrikaları*, çavuşları, Divân-ı Hümâyûn ve Defter-i Hâkânî kâtipleri ve şâkirdlerinin “esâmileri defterleri sâir kulları”n defterleri gibi “mazbût” olmadığı için hepsinin “Asitâne-i Sa’âdet”e gelip yoklanmaları emredilmekteydi. Trabzon Beylerbeyinin “taht-ı hükümetinde *sâkin ve mütemekkin olan*” müteferrikaların ve kâtiplerin de üç aya değin gidip yoklanmaları gerekiyordu.²² 16. yüzyılın sonlarından itibaren müteferrika, çavuş ve kâtiplerin sayılarının ihtiyaçtan fazla artmaması için birçok defa hüküm çıkarılmış, fakat bunlar uzun vadede pek de etkili olmamıştı. 1598-99 tarihinde zeâmetli müteferrika sayısı 289 idi. Bu sayı 1635-36’da 200’e indirilmişti; fakat IV. Murad’ın yaptığı düzenleme Sultan İbrâhim zamanında bozulmuştu.²³ İşte Trabzon’da 17. yüzyılın ilk yarısı itibariyle yerleşmeye başladıklarını gördüğümüz Dersaadet müteferrikaları, timarlarına dair çeşitli meseleler için kadı mahkemesine başvuruyorlardı.

Akçaabad Nahiyesi’ne bağlı Divranos Köyü’nün “sipâhileri” Dergâh-ı Âlî müteferrikalarından Ali Ağa ve Mehmed Ağa’ydı. Ali ve Mehmed Ağalar, Safiye bt. Davud adlı kadının kardeşinin oğlu İshak’ın ölmesi üzerine boş kalan toprağı ona 320 akçe tapu resmi ile “tefvîz” eylemişlerdi.²⁴ Maçka, Sürmene, Of ve Torul kazalarındaki bazı köylerde 30.284 akçelik zeâmet tasarruf eden Ömer Çavuş oğlu Ali vefat etmiş ve Trabzon’da Dergâh-ı Âlî müteferrikalarından olan Mehmed’in zeâmetinin noksanı için 9 Şevvâl 1039 (22 Mayıs 1630) tarihinde zeâmet kendisine tevcih edilmişti.²⁵ Trabzon sakinlerinden Dergâh-ı Âlî müteferrikalarından Mehmed Ağa b. Murtaza Bey kadıya başvurmuş ve Yakub Beşe b. Süleyman adlı kişiden davacı olmuştu. Zeâmeti köylerinden Komara’da gaib olan Konstantin ve Mirankol adlı zimmîlerin ev, asmalı mülk, bahçe, zeytinlik ve ziraata kabil boz topraklarını Yakub Beşe “fuzulen” zabt etmişti. Bunun karşısında Mehmet Ağa, bu şekilde gaib olan kimselerin mülklerinin, onlar ya da ölüm haberleri gelinceye kadar zeâmet sahibi tarafından emaneten gözetildiğini

²¹ *Trabzon Şer’iye Sicilleri (T.Ş.S.)*, 1823, 8/4. Evâil-i Cemâziyelevvel 1035 (29 Ocak-7 Şubat 1626).

²² *T.Ş.S.*, 1821, 48/1.

²³ Afyoncu, “Müteferrika”, s.184.

²⁴ *T.Ş.S.*, 1822, 50/3. Evâsıt-ı Şevvâl 1031 (19-28 Ağustos 1622).

²⁵ *T.Ş.S.*, 1827, 91/1.

söylemişti. Dolayısıyla Yakub Beşe'nin haksız fiilinin sona erdirilmesini talep etmekteydi. Sonuçta gaib kişilerin hisselerinin Ağa'ya iade edilmesine hükmedilmişti.²⁶ Bilindiği üzere timar erbâbı, timarı sahası içerisinde yer alan bölgenin reayasının aynı zamanda yöneticisi konumunda idi.²⁷ Bilhassa bu dönemde, sefere gitmekten ziyade timar bedeli (cebelü bedeliyyesi) veren erbab-ı timarın dirlikleri gelir getiren bir bürokratik aygıt dönüşmüştü.

Holamana adlı köy ise Dergâh-ı Âlî müteferrikalarından" Ferruh Ağa'nın zeameti köylerindendi. Ferruh Ağa'nın reayasından Memi geride erkek evlad bırakmadan ölmüş, Ağa da onun işlemiş olduğu toprağı Süleyman adlı kişiye 300 akçe tapu resmi alarak tapulamıştı.²⁸ İleride temas edileceği üzere müteferrikalar sadece dirlikleri ile yetinmiyor, mirî arazinin yanında mülk toprak da ediniyorlardı. Ferruh Ağa, Keşab Kazası'na bağlı Selâmetlü Köyü'nden Mehmed b. Musa'nın fındık ve üzüm bahçesini, iki adet sığırını ve iki adet evini 8.000 akçeye satın almıştı.²⁹ Bu Ferruh Ağa'nın daha önce hakkında katledilmesine dair ferman gönderilen müteferrika Ferruh Ağa olup olmadığını bilmiyoruz; fakat katline hüküm verilen müteferrika Ferruh Ağa'nın katledilmesini icap ettiren faaliyetleri, bir müteferrikanın taşrada edinebileceği gücü göstermesi açısından önemli idi. Buna göre Akçaabad'da Liko (?) adlı köyde ve başka yerlerde 20.000 akçe zeamete sahip olan Müteferrika Ferruh, eşkıya ve ehl-i fesad olup daha önce Karahisar-ı Şarkî kalesine varıp muhasara etmiş, reayanın mallarını ve erzakını yağmalamıştı. Müteferrika Ferruh'un zulmünden reayanın birçoğu kaçmıştı. Ali Çavuş'u ve onun timarının reayasını da katletmiş ve 30.000 akçelerini almıştı.³⁰

Timar sistemindeki istikrarsızlığın müteferrikaların timarlarını da etkilediği görülüyordu. Bizzat Trabzon mahkemesine gelerek haklarını arayan bu Dergâh-ı Muallâ müteferrikalarından Ali Ağa'nın Taşlu-yı (?) küçük adlı mezra timarıydı. Fakat "erbâb-ı timardan" Saruhan b. Yakub, söz konusu mezranın kendi timarı olduğunu ve on seneden beri mezranın öşrünü aldığını; bununla birlikte Ali Ağa ile "icmal ve mufassala müracaat" ettiklerinde mezranın Ali Ağa'nın beratında yazılı olduğunu gördüklerini söylemişti. Bunun üzerine on senelik mahsulü Ali Ağa'ya vererek mezrada hiçbir hakkının olmadığını ikrâr etmişti.³¹ Aynı Ali Ağa olup olmadığını

²⁶ T.Ş.S., 1824, 13/10. Evâil-i Zilhicce 1041 (19-28 Haziran 1632).

²⁷ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler", *Osmanlı Tarihi Yazıları: Şehir, Toplum, Devlet*, (haz. Derya Önder), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, s. 97.

²⁸ T.Ş.S., 1822, 40/7. Evâil-i Ramazân 1031 (10-19 Temmuz 1622).

²⁹ T.Ş.S., 1822, 52/3. Evâil-i Zilkade 1031 (7-16 Eylül 1622).

³⁰ T.Ş.S., 1821-4, 111/4. Evâsıt-ı Şabân 1030 (1-10 Temmuz 1621).

³¹ T.Ş.S., 1821-4, 39/1. 1 Şaban 1029 (2 Temmuz 1620).

bilmediğimiz “Mahmiye-i Trabzon *sâkinlerinden*” bir diğer mütferrika Ali Ağa'nın da timarı reayasının vergi borçları vardı. Ali Ağa'nın zeameti köyleri reayasından, Kürtün Kazası'na bağlı Araköy reayasının, Turik (?) Köyü reayasının ve Sümüklü (?) Köyü reayasının aşar-ı şer'iyeleri ve rüsüm-ü örfiyyeleri için “maktu” olan 1039 ve 1040 seneleri mahsullerinden borçları bulunmaktaydı. Neticede reaya borçlarını ödemişlerdi.³² Yine Dergâh-ı Âlî mütferrikalarından Ali'nin Trabzon Sancağı'nda mutasarrıf olduğu zeametten Akçaabad Nahiyesi'nde Divranos Köyü'ndeki ve “gayrideki” 7.400 akçe hissesine “aherden” Mustafa adlı kişi müdahale etmişti.³³

Bir başka Dergâh-ı Âlî mütferrikası Mahmud ise merkeze arz-ı hâl edip, Kürtün Nahiyesi'nde Kara Kaya Köyü'nde ve gayride mutasarrıf olduğu 43.000 akçe “icmallü zeâmetinin rüsüm-ü serbestiyesine” dışarıdan müdahale olduğunu bildirmişti.³⁴ “Dergâh-ı Muallâ mütferrikalarından” Mehmed'in Maçuka Kazası'nda Çil (?) adlı köy ve gayride timarı vardı ve timara önce Hasan sonra da Musli adlı şahıslar kendilerinin olduğu iddiasıyla müdahale etmişlerdi.³⁵ Dolayısıyla savaşa gitmeden gelir temin etmenin bir yolu haline gelen timarlar, yerli bir dinamik üzerinden müdahaleye açık hale gelmişti. Bunda muhtemelen sipahilerin muharip karakterlerinin erozyona uğramasının da etkisi vardı.

Trabzon'da timarı olan mütferrikaların hepsi elbette Trabzon'da ikamet etmemekteydi. Vezir-i azam Mehmed Paşa'nın eski kapıcıbaşlarından olup Of Kazası'na bağlı Siref adlı köy ve gayride 20.000 akçe zeamete mutasarrıf olan Dergâh-ı Âlî mütferrikâlarından İsmail Ağa tarafından, zeametin zabtı için “mektub-ı şerîfleriyle” subaşı ve vekil tayin olunmuştu. Vekil “Dergâh-ı âlî çavuşlarından” Sinan Çavuş, zeametin eski zabiti Hüseyin Çavuş'dan davacı olmuştu. Buna göre, Hüseyin Çavuş zeametin 1030 senesi mahsulünden ne kadar akçe aldı ise onu talep etmişti; fakat Hüseyin Çavuş 1030 senesi mahsulünden hiçbir akçe almadığını, sadece Estelos (?) Köyü reayasından 6 kile buğday ve 7 kile arpa aldığını belirtmişti.³⁶

17. yüzyıla gelindiğinde “klasik” dönemin cebelü besleyen timarlılarından farklı bir timar sistemi söz konusu idi. Timar erbabı savaşa gitmekten ziyade timar bedeli vererek muharip bir zümre olmanın ötesinde yerleşik hususiyetleri ağır basan bir sınıf haline gelmişti. Hatta kimi zaman bu timar bedelini ödeyemeyeceklerini belirterek merkezî hükümet ile

³² T.Ş.S., 1827, 58/10. Evâil-i Muharrem 1041(30 Temmuz-8 Ağustos 1631).

³³ T.Ş.S., 1824, 76/3. Evâsıt-ı Şaban 1042 (21 Şubat-2 Mart 1633).

³⁴ T.Ş.S., 1831, 85/5. Evâil-i Cemâziyelevvel 1059 (13-22 Mayıs 1649).

³⁵ T.Ş.S., 1825, 42/5. 1037 (1627-1618).

³⁶ T.Ş.S., 1822, 35/3. Evâsıt-ı Receb 1031 (22-31 Mayıs 1622).

verginin azaltılmasına dair “pazarlığa” dahi girişebiliyorlardı. Trabzon’da bulunan müteferrika, çavuş, Divân-ı hümayûn ve defter-i hakanî kâtipleri, çavuş ve çavuşzâdeler, züemâ ve erbâb-ı timârın mutasarrıf oldukları timârlarının 1034 senesindeki bedellerini vermeye “iktidârları” olmadığı merkeze bildirilmiş; dolayısıyla bu sene için onların timâr bedellerinin yarısını vermelerine hükmedilmişti.³⁷

Yukarıda zikredildiği üzere müteferrikalar ulufeli ve tımarlı olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Dolayısıyla bu dirlikler tımarlı müteferrikaların aslî gelirlerindendi ve gelirleri mukabili cebelü beslemeleri gerekmiyordu. Bu ise tımarın muharip vechesinden öte mali ve bürokratik vechesinin ağır basmaya başladığına işaret ediyordu. Nitekim bürokratik bir sınıfa gelir temin etmenin bir yolu olarak tımar sisteminin müteferrikalar özelinde ekonomik bir takım hususiyetlere dönüştürülebilirliği de bulunmaktaydı. Zira elde edilen gelir ile şehirde sosyo-ekonomik bağlar tesis edebilecekleri bir potansiyelleri vardı. Zaten muharebeye de gitmiyorlardı.

Mülkiyet ve Taşralı Dersaadet Müteferrikaları

17. yüzyılda Dersaadet müteferrikalarının şehir “sâkinleri” haline gelmeleri ile birlikte şehirde bir takım mülkiyet ilişkilerine girdikleri görülmekteydi. “Mahmiye-i Trabzon mahallâtından Orta Hisar Mahallesi sâkinlerinden” Dergâh-ı muallâ müteferrikalarından el-hâcc Hamza Bey b. el-hâcc Mustafa Bey’in bir mahalle sâkini olarak³⁸ şehirle bütünleşik bir sosyo-ekonomik tabanı olması oldukça normaldi.³⁹ Hacı Hamza Bey, Evâhir-i Cemâziyelâhir 1029 (24 Mayıs-1 Haziran 1620) senesinde Orta Hisar Mahallesi’ndeki İsmihan Hatun’dan satın aldığı “harabe-müşrif” ev yeri ve bahçeyi içindeki meyveli-meyvesiz ağaçlarıyla birlikte ve Ümmühan Hatun’dan satın aldığı kiremîd örtülü bir evi Vali Ömer Paşa’ya hibe etmişti. İleride temas edileceği üzere Hamza Bey ile Ömer Paşa arasında bir hami-mahmi ilişkisi söz konusu olabilirdi. Hacca gidip hacı unvanı alan bir diğer Dergâh-ı Âlî müteferrikası Mustafa Bey de, Cemile adlı hatundan satın aldığı ve bir tarafı kendi mülküne komşu olan mülk bahçeyi, Arslan ve zevcesi Letafet Hatun’a hibe etmişti.⁴⁰ Kayıttan Mustafa Bey ile Arslan ve zevcesi arasındaki ilişki tespit edilememektedir. Fakat akla gelen ilk ihtimal -

³⁷ T.Ş.S., 1823, 44/3. Evâhir-i Şevvâl 1034 (27 Temmuz-4 Ağustos 1625).

³⁸ T.Ş.S., 1821-4, 33/4. Mahalle sâkini olarak zikredilen diğer Dersaadet müteferrikalarına örnek olması açısından bkz. T.Ş.S., 1821-4, 52/3; T.Ş.S., 1822, 40/7.

³⁹ Amasya’da da müteferrikalar sosyo-ekonomik bir taban elde etmişlerdi. Örneğin Emine Hatun’un kocası Dergâh-ı Âlî müteferrikalarından Rıdvan Ağa, karısının eski kocası Ahmed Çavuş’dan kalan mülkler hususunda mahkemeye gelmişti. *Amasya Şer’iye Sicilleri* (A.Ş.S.), 1, 14/3. Evâhir-i Cemâziyelevvel 1034 (1-10 Mart 1625).

⁴⁰ T.Ş.S., 1821, 35/1. Evâsıt-ı Zilhicce 1028 (19-28 Kasım 1619).

hibe edilen kişilerin isimlerinden de mühlhem- Arslan ve zevcesinin Mustafa Bey'in azatlı köleleri olabileceğidir.

Bu hibelerin yanında müteferrikaların mülk satın aldıkları görülmektedir. Evâhir-i Şevvâl 1029 (19-27 Eylül 1620) tarihli bir kayıta, sâbık Trabzon Beylerbeyi Mehmed Paşa, Orta Hisar'da Amasyalı Mahallesi'nde bulunan evini, vekili “fahrü'l-ayan” İsmail Ağa eliyle, Dergâh-ı Âlî müteferrikalarından (...) Ağa b. Abdülmennan'a 27.000 akçeye satmıştı.⁴¹ Kale dizdarı olup fevt olan Musli Ağa'nın kalede bir bab fevkânî ve tahtânî evi vardı. Ölümünden sonra başdefterdar Baki Paşa tarafından Trabzon'da mirî zehayir toplanmasına memur olan Kâtip Mehmed Efendi eliyle Sûk-ı Sultanî'de açık artırma ile satılmış ve 28.000 akçe ile en yüksek fiyatı veren Dergâh-ı Âlî müteferrikalarından Mehmed Efendi'nin olmuştu.⁴² Mehmed'in unvanının müteferrikaların genelde taşıdığı bey ve ağa unvanlarından ziyade, ulema ve kalemiye zümrelerinin taşıdığı “efendi” olması, onun büyük ihtimalle aynı zamanda bu iki zümreden birine dâhil olduğunu göstermekteydi.

“Fahrü'l-a'yân” müteferrika Mehmed Ağa, yine Dergâh-ı Âlî müteferrikalarından Ali Ağa'ya, Orta Hisar'da bulunan ve iki tarafı Ali Ağa'nın mülküne ve bir tarafı da Mehmed Ağa'nın daha önce bir başkasına sattığı mülke komşu olan birisi tahtadan çatma iki evi 225 riyalî kuruşa satmıştı.⁴³ Görülebileceği üzere müteferrikalar buldukları mahallelerde etraflarındaki evleri de almışlar ve muhtemelen mülklerinin sınırlarını genişletmeye çalışmışlardı. Dergâh-ı Âlî müteferrikası Ali Ağa b. Hüseyin, Korkmaz Bey Mahallesi'nde bir tarafında yine kendi mülkünün bulunduğu araziye içerisindeki ağaçları ile birlikte 7.000 akçeye almıştı.⁴⁴ “Fahrü'l-a'yân” müteferrika Ali Ağa, Baklacılar altında, iki dağ arasında bulunan ve Uzun Çayır olarak bilinen çayırılığı Bostan Çelebi'den 3.000 akçeye satın almıştı.⁴⁵

Şehir merkezinden satın alınan bu mülklerin yanında köylerden de mülk almaktaydılar. Dersaadet müteferrikalarından “fahrü'l-a'yân” İshak Bey, Bayburd Kasabası'na bağlı Harde adlı köyün “zabiti”ydi ve adı geçen köyde bulunan ve Emine bt. Ali adlı kadının sahip olduğu evi ve ahırını 4.000 akçeye satın almıştı.⁴⁶ İshak Bey ayrıca, Yomra Nahiyesi'ne bağlı Koçlar adlı köyden 5.000 akçeye bir ev, bahçe, findıklık, zeytinlik ve boz yerler

⁴¹ T.Ş.S., 1821-4, 55/7.

⁴² T.Ş.S., 1821, 17/5. Evâhir-i Receb 1028 (4-13 Temmuz 1619).

⁴³ T.Ş.S., 1827, 61/1. Evâsıt-ı Safer 1041 (8-17 Eylül 1631).

⁴⁴ T.Ş.S., 1822, 45/1. Evâhir-i Ramazan 1031 (30 Temmuz-8 Ağustos 1622).

⁴⁵ T.Ş.S., 1827, 34/9. 21 Şabân 1041 (13 Mart 1632).

⁴⁶ T.Ş.S., 1821-4, 76/1. Evâhir-i Rebiülevvel 1030 (13-22 Şubat 1621).

almıştı.⁴⁷ Bostan Çelebi b. İbrahim, Devetok (?) adlı köyde bulunan bir evi, bahçeyi ve bahçenin içindeki fındıklığı, asmalı mülkü ve ağaçları Dergâh-ı Âlî müteferrikaların İbrahim Ağa'ya 26 kuruşa satmıştı.⁴⁸

Bunun yanında mülk sattıkları da görülmekteydi. Dergâh-ı Âlî müteferrikalarından Hasan Ağa b. İbrahim Ağa, Kindinar Mahallesi'nde bulunan daha önce Ali adlı bir kişiden satın aldığı bahçesini, Ali Bey b. Süleyman'a 1.500 akçeye satmıştı.⁴⁹ Trabzon sâkinlerinden müteferrika Mehmed Ağa, Holomana adlı köyde bulunan iki adet evini, ambarını, ahırını, asmalı mülkünü, fındıklığı, çayırılığı ve içerisindeki ağaçları, Osman Çelebi'ye 300 riyalî kuruşa satmıştı.⁵⁰ “Dergâh-ı Âlî müteferrikalarından”, Holomana köyünün zâimi olan Ferruh Ağa, Amasyalı Mahallesi'nde bulunan ve Trabzon Valisi Mehmed Paşa'nın vekili İsmail Ağa'dan satın aldığı evleri, “ebnâ-i sipâhiyândan” Osman Bey'e 27.000 akçeye satmıştı.⁵¹ Ferruh Ağa elbette sadece mülk satmıyordu, daha önce yukarıda zikredildiği üzere, Ferruh Ağa, Keşab Kazası'na bağlı Selâmetlü Köyü'nden Mehmed b. Musa'nın fındık ve üzüm bahçesini, iki adet sığırını ve iki adet evini 8.000 akçeye satın almıştı.⁵² Böylece şehirde mülkiyet ilişkilerine giren bürokratik bir sınıf olarak müteferrikalar, mülkiyetin tabiatından kaynaklanan bir takım ünsiyetler tesis etmişlerdi.⁵³

Trabzonlu/Yerli Dersaadet Müteferrikaları

Şehirle/taşrayla mülkiyet üzerinden bir ilişki kuran Dersaadet müteferrikaları yerli bir görünüm sergilemekteydiler. Nitekim bazı müteferrikaların mülklerinin menşeleri Trabzonlu aileleri idi. Dolayısıyla bu dönemde belki de hiç İstanbul'u görmeden bir takım kişiler “Dersaadet müteferrikası” olmaya başlamışlardı. Öyle ki bazı müteferrikalara Trabzon'daki akrabalarının ölümü ile mülkler intikal edebilmekteydi. “Dersaadet müteferrikalarından” Mustafa Bey'e, vefat eden kız kardeşi Ayşe Hatun'un,⁵⁴ Orta Hisar'daki evlerinden ve Zulmera (?) adlı köyde bulunan

⁴⁷ T.Ş.S., 1822, 25/7. Evâsıt-ı Cemâziyelevvel 1031 (24 Mart-2 Nisan 1622).

⁴⁸ T.Ş.S., 1825, 90/10. Evâsıt-ı Receb 1038 (6-15 Mart 1629).

⁴⁹ T.Ş.S., 1823-1, 15/3. Evâil-i Zilhicce 1034 (4-13 Eylül 1625).

⁵⁰ T.Ş.S., 1827, 62/7. Evâil-i Safer 1041 (29 Ağustos-7 Eylül 1631).

⁵¹ T.Ş.S., 1821-4, 82/4. Evâhir-i Rebiülahir 1030 (15 Mart-23 Mart 1621).

⁵² T.Ş.S., 1822, 52/3. Evâil-i Zilkade 1031 (7-16 Eylül 1622).

⁵³ Elbette borç-alacak ilişkileri içerisine girdikleri de müşahede edilmekteydi. Müteferrika Mehmed Ağa, Ali Beşe'den 14.000 akçe borç almıştı. T.Ş.S., 1821, 20/5. Amasya'dan müteferrika Osman Ağa, Hüseyin Paşa'nın kethüdası Süleyman Ağa'dan 70.000 akçe borç almıştı. A.Ş.S., 1, 36/3. 25 Zilkade 1034 (29 Ağustos 1625).

⁵⁴ Ayşe Hatun'dan da “Dergâh-ı Âlî müteferrikası” olarak bahsedilmektedir. Onun mallarına “vaz-ı yed” eden ise müteferrika Mehmed Ağa'ydı. Şeyhülislâm ve padişah hocalarının

çiftlikten, Değirmen Deresi'nde dört bab değirmenden ve çayırdan, Vazuh (?) adlı köyde bulunan çiftlikten hisse kalmıştı.⁵⁵ Büyük ihtimalle yine Dergâh-ı Âlî mütferrikalarından aynı Mustafa Bey'e, annesinden Kabak Meydanı'nda bir çayırılık miras kalmış, o da bu çayırılığı 4.000 akçeye Mehmed Ağa'ya satmıştı.⁵⁶ Daha önce de, karşımıza “Mahrûse-i Trabzon a'yânından olub Dersa'âdet mütferrikalarından” şeklinde çıkan Mustafa Bey'in Sûk-ı Sultânî'de, deniz kenarında, babasından kendisine intikal eden mülk yerinin üzerine el-hacc Hasan b. Yakub kahvehane inşa etmişti. Neticede arazinin Mustafa Bey'e ait olduğunun anlaşılması ile kahvehanenin “kal” edilmesine karar verilmişti.⁵⁷

Dergâh-ı Âlî mütferrikalarından Hamza Bey, Trabzon'da “sahibü'l-hayrât ve'l-hasenât” el-hacc Kasım'ın evladındandı. El-hacc Kasım, vakfını evladına “meşrûta” kılmıştı. Hamza Bey, vakfın tevliyetine ehil olmayan bazı kimselerin gelmesiyle vakfın harabe hâle geldiğini müşahede etmiş, bunun için müdahale etmek istemişti. Nitekim vakfı Asitane-i saadetten Ali adlı kişi “hilâf-ı inhâ” ile berât ettirmişti, fakat Ali bu işin üstesinden gelmeye muktedir değildi. Bu nedenle Mevlana Osman Halife bu göreve layık olduğu için daha önce Hamza Bey'in babası Mustafa Bey, tevliyeti Osman Halife'ye tefviz edip eline temessük vermişti. Hamza Bey de bu minval üzere Osman Halife'ye tefviz eylediğini belirtmişti.⁵⁸

İşte mülkiyet üzerinden şehirle böyle bir ünsiyetin kurulması ile birlikte “Trabzonlu” olarak ifade edebileceğimiz bu mütferrikalar, artık şehrin ayânından olarak addedilmekteydiler. “Klasik” dönem itibariyle ayân ve eşrâf, zengin tüccardan, esnafın yaşlı ve tecrübeli olanlarından, ulema, imam, hatib gibi toplumsal zeminin inşasında önemli vazifeleri olan kişilerden ve tarikat şeylerinden oluşmaktaydı. Fakat kapıkullarının taşraya yayılmaları ile birlikte şehirde “oturak” olan kapıkullarının giderek ayân ve eşrâf arasına girdiği görülmekteydi.⁵⁹ İşte bunlardan bir kısmını da yerleşen Dersaadet mütferrikaları teşkil ediyordu.⁶⁰ Nitekim yukarıda

karıları, kızları ve anneleri de mütferrika zümresine dâhil olabilmekteydi. Anlaşılan Ayşe Hatun da bu kadın mütferrikalardandı. Afyoncu, “Mütferrika”, s. 184.

⁵⁵ T.Ş.S., 1821-4, 30/8. Evâil-i Cemâziyelevvel 1029 (4-13 Nisan 1620).

⁵⁶ T.Ş.S., 1822, 8/1. Evâhir-i Muharrem 1031 (6-15 Aralık 1621).

⁵⁷ T.Ş.S., 1821-4, 45/3. Evâil-i Ramazan 1029 (31 Temmuz-9 Ağustos 1620).

⁵⁸ T.Ş.S., 1822, 41/4. Evâsıt-ı Ramazan 1031 (20-29 Temmuz 1622).

⁵⁹ Özer Ergenç, “Osmanlı Klasik Dönemindeki ‘Eşraf ve Ayan’ Üzerine Bazı Bilgiler,” *Osmanlı Tarihi Yazıları: Şehir, Toplum, Devlet*, (haz. Derya Önder), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, s. 384-385.

⁶⁰ Bunlar içerisinde paşaların çocukları da bulunmaktaydı. Babalarının temin ettiği imkânlar sayesinde şehirlere yerleşmekte ve mütferrikalık unvanı alarak şehrin ileri gelenleri arasına girmektedirler. Yücel Özkaya, “Merkezî Devlet Yapısının Zayıflaması Sonuçları:

babasından kendisine mülk kaldığını gördüğümüz Mustafa Bey, ayândan idi. Şark seferi mühimmatı için Trabzon iskelesinde “der-mahzen” olan mirî zahirenin kabzına memur olan ayândan Mehmed Ağa'nın⁶¹ Abdülbâkî Çelebi'nin zimmetindeki zahireyi talep etmesi üzerine Abdülbaki Çelebi elindeki zahireye dair temessükü olduğunu, fakat bunu ibraz etmesi için 40 gün verilmesini istemişti. Bunun üzerine de Mustafa Bey, Abdülbâkî Çelebi'ye kefil olmuştu.⁶² Yine “Dergâh-ı Âlî müteferrikalarından fahrü'l-a'yân Ali Ağa” da ayândan idi. Ali Ağa'nın hizmetkârından Hasan b. Süleyman “nam emred oğlan”, Ağa'nın kahvesine zehir katarak ona suikast düzenlemişti.⁶³ “Dergâh-ı Âli müteferrikalarından fahrü'l-a'yân” İshak Bey⁶⁴ ve Mehmed Ağa⁶⁵ da hep ayândandılar.

Ayrıca Trabzon Beylerbeyi Ömer Paşa'nın huzurunda 1039 senesine ait nüzul bedellerini ve erbâb-ı timar ve zeametın bedellerini vezir-i azamın kapıcıbaşlarından Süleyman Ağa'nın topladığının tahriri için “zeyl-i kitâbda mestûrû'l-esâmi olan a'yân ve eşraf ile akd-i meclis” olunduğunda, bunların isimleri kaydın altında “fahru'l-a'yân Ali müteferrika, Mehmed müteferrika, Zeynelabidin Efendi, Ömer Çavuş Dergâh-ı Âlî, Mustafa Çavuş, Ahmed Bey b. Ali Çavuş, Mahmud Ağa b. Ali Çavuş ve “gayrihum” olarak zikredilmişti.⁶⁶ Yine bir başka kayıta ayân ve eşraf şu şekilde sıralanmıştı: “Fahru'l-a'yân” Ali Ağa el-müteferrika, Mahmud Ağa el-müteferrika, Zeynelabidin Efendi, Ömer Çavuş Dergâh-ı Âlî, Ali Çavuş Dergâh-ı Âlî, Ahmed Ağa el-müteferrika, Mahmud Ağa el-müteferrika, Mustafa Çavuş Dergâh-ı Âlî, Yusuf Çavuş Dergâh-ı Âlî, Cafer Çavuş Dergâh-ı Âlî.⁶⁷ Bu kayıtlardan açıkça anlaşıldığı üzere müteferrikalar şehrin ayânından idiler ve hatta oğulları da ayândan olarak zikredilmekteydi. Müteferrika İbrahim'in oğlu Hasan Ağa “Trabzon a'yânından”dı.⁶⁸

Müteferrikalar hem timar erbâbı hem kapıkulu olmaları, hem de ayân-ı vilayetten bulunmaları hasebiyle şehrin politik hayatında söz sahibi idiler. “Dergâh-ı Âli müteferrikalarından fahrü'l-a'yân” Ali Ağa, “meclis-i şer' de”

Âyânlık Sistemi ve Büyük Hanedanlıklar” *Osmanlı*, C. VI, (ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 165.

⁶¹ Kaydın altında kendisinden Mehmed Çavuş olarak bahsedilmektedir.

⁶² T.Ş.S., 1821-4, 7/5. Evâsıt-ı Safer 1029 (17-26 Ocak 1620).

⁶³ T.Ş.S., 1821-4, 4/6. Evâhir-i Muharrem 1029 (28 Aralık 1619-6 Ocak 1620).

⁶⁴ T.Ş.S., 1821-4, 76/1. Evâhir-i Rebiülevvel 1030 (13-22 Şubat 1621).

⁶⁵ T.Ş.S., 1827, 61/1. Evâsıt-ı Safer 1041 (8-17 Eylül 1631).

⁶⁶ T.Ş.S., 1827, 29/2. Evâhir-i Receb 1040 (23 Şubat-4 Mart 1631).

⁶⁷ T.Ş.S., 1827, 29/3. Evâhir-i Receb 104023 (Şubat-4 Mart 1631).. (Bu kayıta beylerbeyi huzurunda ve ayânın olduğu mecliste müteferrikaların da içerisinde bulunduğu timar erbabından timar bedelleri toplanmış.)

⁶⁸ T.Ş.S., 1821-4, 21/8.

Asitane-i saadet tarafından Hasan Çavuş mübaşeretiyle Trabzon İskelesi'ne top yuvarlağıyla barut geldiğini, bu barutun ordu-yı hümâyûna iletilmesi gerektiğini ifade etmişti. Fakat Asitane-i saadetten Hasan Çavuş mübaşeretiyle top yuvarlağından başka bir şey gelmemişti. Bunun üzerine Ali Ağa, Asitane-i saadetten geldiği vakit geri yerine konulması şartıyla “izn-i şer‘le ve a‘yân-ı vilâyet marifetiyle” kalede mahfuz olan baruttan ordu-yı hümâyûna göndermek için kale dizdarı Ömer Ağa’dan 20 kantar barut almıştı.⁶⁹

Trabzon’un ulemâ, sulehâ, *müteferrika*, çavuş, küttâb, erbâb-ı timar ve sair ehl-i örf taifesi, Trabzon Beylerbeyi Hasan Paşa ve Trabzon Kalesi muhafzasına memur olan Hasan Ağa ile “akd-i meclis” olunmuş ve ayân-ı vilâyetten “cemm-i gâfir ve cem‘-i kesîr” meclis-i şer‘de hazır olduklarında “takrîr-i kelâm” edip, nefis-i şehir sakinlerinden sipah, yeniçeri, erbâb-ı timar ve diğerlerinin ticaret bahanesiyle İstanbul’a, Kefe’ye ve diğer yerlere gitmeyi murad ettiklerini, giderler ise şehrin boş kalacağını, bu suretle kalenin düşman taarruzuna açık hale geleceğini söylemişlerdi. Dolayısıyla taşrada bulunan erbâb-ı timarın malları ve evleri ile kaleye dâhil olmaları, ayrıca ticaret bahanesiyle başka yerlere gitmek isteyenlerin bundan menedilmesi istenmişti.⁷⁰ Evâhir-i Ramazân 1029 (20-29 Ağustos 1620) tarihli kadıları, yeniçeri serdarlarını, ayân ve eşrâfi muhatap alan bir hükümde, Kazakların Karadeniz’e çıkıp sahilde olan yerlere taarruz ettikleri ifade edilmekte; dolayısıyla kazalarda bulunan altı bölük halkının, yeniçerilerin, topçu, cebeci ve acemioğlanlarının, *müteferrika*, çavuş, züema ve erbâb-ı timarın ve diğer asker taifesinin Kazaklara karşı sahil şeridini muhafaza etmeleri emredilmekteydi.⁷¹

Ayrıca şehrin bürokratları olarak bir takım vazifeleri de onlar icra etmekteydiler. 5 Şevvâl 1037 (8 Haziran 1628) tarihli hükümde, Trabzon’daki avarızhanelerin ve “cizyegüzâr” keferesinin hanelerinin uzun zamandır tahrir olunmadığı, tahrir için Dergâh-ı Âli müteferrikalarından Trabzon’da sâkin Mehmed’in görevlendirildiği bildirilmişti.⁷² 19 Receb 1039 (4 Mart 1630) tarihli hükümde de müteferrika Mehmed’in yaptığı tahrir üzerine cizye ve avarızın toplanması emredilmişti.⁷³

Vakıf mütevelliliği de yaptıkları görülmekteydi. Şehrin en büyük vakfı olan İmaret-i Hatuniye Vakfı’nın mütevellisi Dergâh-ı Muallâ

⁶⁹ T.Ş.S., 1825, 31/5. Evâil-i Muharrem 1038 (31 Ağustos-9 Eylül 1628).

⁷⁰ T.Ş.S., 1823, 8/4. Evâil-i Cemâziyelevvel 1035 (29 Ocak-7 Şubat 1626).

⁷¹ T.Ş.S., 1821-4, 120/1.

⁷² T.Ş.S., 1825, 43/2.

⁷³ T.Ş.S., 1827, 85/2.

müteferrikalarından Süleyman'dı. Vakfa, günlük 50 akçe ile mütevellî olan Süleyman, 1027 Rebiülevvelî'nin guresinden (26 Şubat 1618) itibaren yine 50 akçesini vakıf mahsulünden almak üzere beratını yenilemişti.⁷⁴ Daha sonra "Südde-i saadet"e giderek vakfın "min külli'l-vücuha serbest" iken "haricden" vakfın "rüsûm-ı serbestiyesine" müdahale olduğunu bildirmişti.⁷⁵ Bunun dışında örneğin Amasya'da, Amasya sâkinlerinden Müteferrika Osman Ağa da Boyabad muhassılı idi.⁷⁶ Büyük ihtimalle aynı müteferrika Osman Ağa, Amasya Sancağı'nda bulunan güherçile mukataasını 1035 Muharremi guresinden 1040 tarihine gelinceye kadar altı senesi 180.000 akçeye olmak üzere iltizam etmişti.⁷⁷ İltizam sahipleri de bilindiği üzere aynı timar erbâbında olduğu gibi "vergiye konu olan faaliyetleri" icra eden bölge halkının bu ağılardan yöneticisi konumundaydılar.⁷⁸

Taşrada Patronaj

Şehrin ayânları arasına giren ve mülkiyet ilişkileri ile birlikte Trabzonlu bir görünüm sergileyen müteferrikalar diğer kapıkulları gibi çiftlikler edinmişlerdi. Bilindiği üzere timar topraklarının mukataa şeklinde yüksek fiyatlarla "zengin kişilere" kiralanmalarıyla birlikte çiftliklerin sayısı hızla artmaya başladı. Taşradaki kapıkulları ise bu süreçten en iyi faydalanan grupların başında geliyordu.⁷⁹ Çiftlik sahipleri, bu "zirai yatırım"da⁸⁰ ise muhtemelen mirî arazileri vergi yükü vb. nedenlerle terk eden reayayı da kısmen kullanıyorlardı. İnalçık, özel çiftliklerin genellikle reaya yerine "esir işçiliğine" dayandığını belirtse de, bu gibi çiftliklerde "ırgad" adı altında ücretle ya da yarıcılıkla çalışan reayanın da bulunduğunu, bunların "defter harici kalmış" ya da "toprağını bırakıp kaçmış" reaya olduğunu söylemektedir. 17. yüzyıla birlikte bu tip reaya artmıştı. Yine bu dönemde defter kayıtları karmakarışık hâle geldiği için aslı mirî olan topraklar da "özel çiftliklere" katılmaya başlamışlardı.⁸¹ Ayrıca Celali isyanları nedeniyle köylüler topraklarını terkederek şehirlere kaçtıklarında askerî sınıftan birçok

⁷⁴ T.Ş.S., 1821, 1/2. Nitekim Evâsıt-ı Ramazan 1028 tarihinde Hatuniyye Vakfı mütevellisi hâlâ Müteferrika Süleyman Ağa idi ve vakıf medresesinin talebeleri ile verilen yemek miktarları hakkında anlaşmazlık çıkmıştı. T.Ş.S., 1821, 51/12.

⁷⁵ T.Ş.S., 1821, 1/3. Evâsıt-ı Rebiülevvel 1027 (8-17 Mart 1618).

⁷⁶ A.Ş.S., 1, 36/4. 15 Zilkade 1034 (19 Ağustos 1625).

⁷⁷ A.Ş.S., 1, 143/1. 2 Şevvâl 1034 (8 Temmuz 1625).

⁷⁸ Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler", s. 97.

⁷⁹ Halil İnalçık, "Çiftlik", *D.İ.A.*, C. 8, İstanbul 1993, s. 314.

⁸⁰ Barkan, "zirai yatırım" adı altında "çiftlik bina ve araçları, türlü tahıl çeşitlerine ait stoklar, sığır, koyun ve at cinsinden hayvanlar ile bağ, bahçe ve değirmenler"i saymaktadır. Ö. Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri, 1545-1659", *Belgeler*, C. III, S. 5-6, (1966), s. 458.

⁸¹ Halil İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye*, C. I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 330.

kişi boş buldukları toprakları çiftlikler haline sokmuşlardı.⁸² Bilhassa büyük şehirlerin etrafında pazar için örgütlenmiş çiftlikler ve mandıralar “hatırı sayılır sermayelerin oluşmasını” sağlamıştı. Bu gibi sermayelerin sonradan “bölgelerarası ticâret veya fâiz işlerine” yatırılarak daha büyük girişimlerin “anaparası” haline geldiklerine dair de örnekler çoktu.⁸³ Dolayısıyla merkezî hükümete karşı kapıkulları ve reaya arasında bir ittifak ve çıkar ilişkisi kurulmuştu. Bunda kısa vadede belki reaya da kazançlı çıkmaktaydı. Zira devlete verdiği vergiden muvakkaten kurtulmuş oluyordu.

Trabzon’da Dersaadet müteferrikaları da bu sürece dâhil olmuşlardı. Zimmî reayayı kendi çiftliklerinde istihdam eden müteferrikalar, onları, tahsildarların vergi toplamasına engel olarak cizye ödemekten kurtarıyorlardı. Nefs-i Trabzon zimmîlerinin 1032 senesi cizyesini toplamaya “fahri’l-ayân” Murtaza Bey memurdu.⁸⁴ Silahdarlar zümresinden 154. bölükde günlük 25 akçeye murasarrıf olan Murtaza Bey ve “ebnâ-i sipâhiyândan” 208. bölükde 8 akçeye mutasarrıf olan Hüseyin Bey, her neferden 210’ar akçe toplayacaktı. Fakat merkezden gelen hükümde ifade edildiği üzere “hin-i cem’de müteferrika ve çavuş ve züemâ ve erbâb-ı timâr ve bölük halkı ve yeniçeri ve sâir askerî tâifesinden ve a’yân-ı vilâyetten bazı zî-kudret kimesnelerin çiftliklerinde ve konakları (?) yanlarında ve bağ ve bağçelerinde zimmî reâyâ var” idi ve çiftlik sahipleri bunların “cizyeleri tahsiline mani” olmaktaydılar.⁸⁵

Yine Koçhisar’dan gönderilen bir hükümde bu sefer de Trabzon ve Of Kaza’sı defterine tâbi olan zimmî reayanın 1041 senesi için ödemeleri gereken cizyeyi 249. bölükde günlük onbeş akçe ulufeli Musa b. Mustafa adlı yeniçeri emin olarak ve gureba-i yeminden 22. bölükte günlük 50 akçe yevmiyeli Ahmed b. Osman kâtip olarak toplayacaklardı. Nefs-i Trabzon defterine tâbi zimmî reayanın 1040 hane ve Of Kaza’sı zimmîlerinin ise 441 hane oldukları toplam 1481 hanenin her birinden 225’er akçe toplanması emredilmekte ve kadıların buna nezaret etmesi buyurulmaktaydı. Bunun yanında “bazı müteferrika ve çavuş ve züemâ ve erbâb-ı timar ve altı bölük halkı ve dergâh-ı muallâm yeniçerileri ve sâir askerî tâifesi ve a’yân-ı

⁸² Feridun Emecen, çiftliklerin doğuşu hususunda dikkatlerden kaçan bir hususa temas etmektedir. Hassaten Batı Anadolu bölgesinde ve diğer bazı yerlerde görülen ve reaya çiftliklerinden daha büyük olan piyade ve müselleme çiftliklerinin 16. yüzyıl sonlarında timar toprağına dönüştürülmesi ile birlikte buralarının zengin kişilere verildiği belirtmektedir. Bu arada Karaosmanoğullarının köyü de bir piyade-müselleme köyüdür. Feridun Emecen, “Doğu Karadeniz’de Âyanlık: Tirebolulu Kethüdazâde Mehmed Emin Ağa”, *Belleten*, C. LXV, S. 242, Ankara 2001, s. 195.

⁸³ İnalçık, *Devlet-i ‘Aliyye*, C. I, s. 292.

⁸⁴ *T.Ş.S.*, 1821-4, 101/7.

⁸⁵ *T.Ş.S.*, 1821-4, 111/5. 23 Cemaziyelevvel 1030 (15 Nisan 1621.)

vilâyetten zî-kudret kimesneler dahi reâyâyı evlerinde ve bağçelerinde ve zulalarında ve çiftliklerinde ve karyelerinde saklayub cizyelerinin tahsiline mani' olmak isterler ise men' ve def' edilmesi emredilmekteydi. Ayrıca bazı reayanın buldukları köyden kalkarak başka köylere gittikleri ve cizye talebi sırasında da vergilerini hâlâ eski köylerinde ödediklerini söyledikleri ifade edilmekte ve bunlara mahal verilmemesi gerektiği üzerine vurgu yapılmaktaydı.⁸⁶ 1046 senesi cizyesinin toplanması hususunda da benzer uyarılar dikkat çekmekte, bu sefer reayanın çiftlik sahiplerinin *koyunları* yanında oldukları da belirtilmekteydi. Dolayısıyla hayvancılıkla da uğraşan çiftlik sahipleri çoban olarak da reayayı kullanmaktaydılar.⁸⁷

Korumaları altında olan reayanın vergilerini ödemelerine mani olurken ticarî tarımla uğraştığını bildiğimiz çiftlik sahibi bu kapıkulları, kendi arazilerinin yanında vakıf arazilerini de kullanarak askerî kesimden olmanın imtiyazları üzerinden kendileri de hiçbir vergiyi vermemeye çalışıyorlardı. Hatuniyye Vakfı mütevellisi Süleyman'ın merkeze bildirdiğine göre, vakıf dâhilindeki kasaba ve köylerde olan bahçe, zeytinlik, bostan ve buna benzer ziraat yapılan yerlerin öşür ve diğer vergilerini vakfın zabıtları varıp mükelleflerinden talep ettiklerinde, “züemâ ve *müteferrika* ve sipâh ve yeniçeri ve acemi oğlanı kul tâifesi biz bu makule tekâlifi virmezüz deyyü” muhalefet etmekteydiler.⁸⁸

Beylerbeyi ve Vezir Kapılarında Dersaadet Müteferrikaları

Ticarî tarımla uğraşan ve bu yolla sermaye temin edinen yerli müteferrikalar, büyük ihtimalle, bu yerel dinamiklerini muhafaza etmek için buldukları bölgede biraz önce dikey anlamda aşağı doğru olan patronaj ilişkisini bu sefer de yukarı doğru çevirerek kendilerine bir hamî bulmaya çalışıyorlardı. “Dergâh-ı muallâ müteferrikalarından” Mahmud Ağa, Beylerbeyi Ömer Paşa'nın kethüdası idi. Kazakların Trabzon'a saldırıları esnasında Beylerbeyi adamları ile birlikte onlara karşı taarruza geçmişlerdi ve bir kayıplarını ele geçirmişlerdi.⁸⁹ Bilindiği üzere vezir ve beylerbeyilerinin maiyetindeki kişilere de müteferrika denilebilmekteydi,⁹⁰ fakat burada açıkça görüldüğü üzere Mahmud Ağa padişahın dergâhının

⁸⁶ T.Ş.S., 1824, 32/4 . 3 Zilhicce 1040 (3 Temmuz 1631); B.O.A., A.E. IV. Murad, Gömlek sıra no. 817.

⁸⁷ T.Ş.S., 1828, 160/1.

⁸⁸ T.Ş.S., 1821, 6/4. Evâil-i Rebiülevvel 1027 (26 Şubat-7 Mart 1618).

⁸⁹ T.Ş.S., 1821-4, 48/7. Evâsıt-ı Ramazan 1029 (10-19 Ağustos 1620).

⁹⁰ Afyoncu, “Müteferrika”, s. 183. Kara Davud Paşa'nın kapu ağası müteferrika Mustafa Ağa büyük ihtimalle bu minvalde bir müteferrika idi. Mustafa Ağa'nın Amasya'da Ortaköy ve “gayride” 64.000 akçe zeameti vardı. A.Ş.S., 1, 100/3. 1034 (1624-1625).

müteferrikalarından yani Dersaadet müteferrikası olarak anılmaktaydı. Dersaadet müteferrikaları ve beylerbeyiler arasındaki bu ilişkinin menşesinde büyük ihtimalle beylerbeyilerin imparatorluk sathında edinmiş oldukları iktidarın payı vardı. 17. yüzyılda, Osmanlı il idaresinde “klasik” dönemde merkezi birim sancak iken eyâletler ön plana çıkmaya başlamış ve beylerbeyilerin Osmanlı politik zeminindeki önemleri artmıştı. “Klasik” döneme nazaran gelirlerinde de oldukça önemli bir artış yaşanan beylerbeyilerin “mükemmel kapıları”, bu dönem il idaresinin bir bileşeni olmuş ve tayinlerde gözetilen en önemli hususlardan birini teşkil etmişti.⁹¹ Dolayısıyla iktidarlarını arttırıp merkezkaç bir takım eğilimler de sergileyen beylerbeyi kapıları ikbal basamaklarını tırmanmakta cazip hale gelmişti. Bu nedenle “Dergâh-ı âlî müteferrikalarından” el-hacc Hamza Bey b. el-hacc Mustafa Bey’in, Orta Hisar Mahallesi’ndeki “harabe-müşrif” ev yeri ve bahçeyi içindeki meyveli-meyvesiz ağaçlarıyla kiremid örtülü bir evi Vali Ömer Paşa’ya hibe etmesinde;⁹² ya da Trabzon Valisi Ömer Paşa’nın Torul Kasabası’na bağlı İskorde adlı köy yakınında oğlu Mustafa’nın mutasarrıf olduğu 20.000 akçelik zeamet hususunda, Müteferrika Mehmed b. Yakub ile Mustafa Bey arasında bir çekişme hâsıl olduktan sonra, zeametden kendi isteğiyle müteferrika lehine feragat etmesi ve beratını ona vermesinde de⁹³ bir çeşit patronaj söz konusu olabilirdi.

Hirzû'l-Mülûk yazarına göre beylerbeyilerin sıklıkla yaptıkları bir iş olan ölen bir timar erbabının beratını aynı ismi taşıyan bir kişiye vermek yoluyla timar dağıtma usulünün⁹⁴ müteferrikalığa da uygulanıp uygulanmadığını tam bilmiyoruz, ama *Kitâb-ı Müstetâb* yazarı bu usulün vezir-i azamlar tarafından uygulandığını söylemektedir.⁹⁵ Bu dönemde elbette sadece beylerbeyi kapılarının önemi artmamıştı; vezir kapıları da bu dönem ve

⁹¹ İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete: 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerasıve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978.

⁹² *T.Ş.S.*, 1821-4, 33/4. Evâhir-i Cemâzîyelâhir 1029 (24 Mayıs-1 Haziran 1620).

⁹³ *T.Ş.S.*, 1826, 22/11.

⁹⁴ Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar, Kitâb-ı Müstetâb, Kitabu Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfi'i'l Mü'minîn, Hirzû'l-Mülûk*, s. 187.

⁹⁵ “Şimdiki hâl yirmibeş yıldan mütecâvizdir ki her sadra gelenler bir akça terakkî ve ibtidâdan eli emrli dirlik vermek degül sa’adetlü pâdişâhımıza arz olunmadan istediklerince terakkîler ve sipâhî ve kapucu ve çavuş ve müteferrikalıklar ve sâ’ir dirlikler husûsâ aşâğu hâllü cebeci ve topçu ve sâ’ir gedikler ve mansıblar yüzde birisi rikâb-i hümâyûna arz olunmaz olmuşdur ve tarih-i mezbûrdan berû sadra gelenler bu makûle hiyânet ve ihdâs-ı seyyi’e vaz’ eylemeleriyle sâ’ir ehl-i dîvân eğer defterdâr ve eğer mukâbeleciler ve rûznâmeciler ve eğer sâ’ir ehl-i menâsıb tâ’ifesidir her birleri mansıbların rüşvet ile satun aldıkları eçlden defterlere kalem katub ve mürde gediklerin ihyâ idüb İsâ takyesin Mûsâ’ya giydirtüb nice telbîs ve tezvîrliklere sâlik ve esâmileri tebdîl ve tagyîr ider olmuşlardır...” Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar, Kitâb-ı Müstetâb, Kitabu Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfi'i'l Mü'minîn, Hirzû'l-Mülûk*, s. 4.

sonrasında ikbal basamaklarını tırmanmanın mühim bir yolu haline gelmişti. Bilhassa nihayetinde saray bürokrasisine dâhil olmanın bu kapılara dâhil olmakla da gerçekleşebildiği anlaşılıyordu.⁹⁶

Müteferrikaların da elbette sadece Trabzon eksenli bir hamî-mahmî ilişkileri yoktu. Vezir Halil Paşa'nın kapıcıbaşısı "Dergâh-ı âlî müteferrikalarından" Hüseyin Ağa idi ve Trabzon Sancağı'nda zeameti vardı.⁹⁷ Daha önce, vezir-i azam Mehmed Paşa'nın kapıcıbaşılardan olup Of Kazası'na bağlı Siref adlı karye ve gayriden 20.000 akçe zeamete mutasarrıf olan "Dergâh-ı âlî müteferrikâlarından" İsmail Ağa, zeametin zabtı için "mektûb-ı şerîfleriyle" Dergâh-ı Âlî çavuşlarından Sinan Çavuş'u subaşı ve vekil tayin etmişti.⁹⁸ Yine ikinci vezir Mustafa Paşa'nın mühürdarı Dergâh-ı Muallâ müteferrikalarından Mustafa Halife idi.⁹⁹

Dersaadet Müteferrikalarından Mehmed Ağa'lar ve Trabzon'daki Faaliyetleri

Prosopografya¹⁰⁰ metodu ile genel itibariyle Trabzon'daki müteferrikalara dair verilen bu bilgilerin ardından son olarak müteferrikaların faaliyetlerini daha mikro düzeyde gözleyebilmek için Mehmed Ağa adında en az iki Dergâh-ı Âlî müteferrikasının Trabzon'daki faaliyetleri incelenecektir. Kayıtlarda görünen "Dergâh-ı Âlî müteferrikalarından" Mehmed Ağa'ların hepsinin aynı kişi olup olmadığını kesin olarak bilemiyoruz, bunlardan birinin baba adı Murtaza bir diğeriinki ise Ali olarak görünmektedir. Dolayısıyla en az iki farklı Mehmed Ağa'nın bu dönem Trabzon'unda müteferrika olduğunu görüyoruz. Ne yazık ki elimizde yeterli kayıt yok; bunda taşraya yayılan müteferrikaların yeniçeriler ya da kapıkulu sipahileri kadar nüfuslarının olmaması öncelikli etken olarak görünmektedir. Yine de Mehmed Ağa'ların Trabzon'daki faaliyetlerinin incelenmesi müteferrikaların

⁹⁶ Tafsilat için bkz. Rifaat Ali Abou-Al-Haj, "The Ottoman Vezir and Paşa Households 1683-1703: A Preliminary Report", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 94, No. 4 (Oct. - Dec., 1974), s. 438-447.

⁹⁷ T.Ş.S., 1821-4, 121/4. Şevval 1030 (Ağustos-Eylül 1621).

⁹⁸ T.Ş.S., 1822, 35/3.

⁹⁹ T.Ş.S., 1828, 166/3. Evâhir-i Cemaziyelahir 1045 (2 Aralık-10 Aralık 1635).

¹⁰⁰ Prosografi, siyasal-toplumal tarih çalışmalarında kullanılan, kısaca "grup biyografisi" olarak adlandırılabilir bir yöntemdir. Çeşitli biyografik verilere dayanılarak belirli bir grubun toplum içindeki yeri, işlevi, önemi, etkisi, siyasal ya da maddi gücü, toplumsal ve siyasal değişimdeki rolü ve katkısı gibi çeşitli konularda kullanılan bu yöntem, Osmanlı tarihi çalışmalarında henüz yeterince kullanılamamıştır. Genellikle yönetici zümrenin grup biyografilerinden yola çıkarak yapılan çalışmalar, hem bürokratik geleneğin anlaşılmasında hem de söz konusu bürokratların ait oldukları tarihsel dönemin genel eğilimini ortaya koymakta önemli faydalar sağlamaktadır. Yöntemin kısa bir tasviri için bkz. Kunt, *Sancaktan Eyalete*, s. 5-11.

yerleşmelerinin ne anlam ifade ettiğini daha iyi değerlendirmek noktasında yardımcı olabilir. Ayrıca genel resmi tamamlayacak diyemsek de tamamlanmasına fayda sağlayacak bir takım detaylar elde etmek imkânı bulunabilir.

Dergâh-ı Âlî müteferrikalarından” Mehmed Ağa, genel itibariyle şehrin yönetici kesiminin oturduğu¹⁰¹ “Orta Hisar Mahallesi sâkinlerinden” idi. Kendi mülkü üzerine inşa ettiği duvarı komşusu Ayşe bint-i Osman yıkmıştı. Bu nedenle mahkemeye başvurup Ayşe Hatun’un bu haksız fiilinin engellenmesini talep etmişti.¹⁰² Mehmed Ağa ile ilk karşılaşmamız bir borç-alacak ilişkisi münasebetiyleydi. Ağa, Ali Beşe’den¹⁰³ 14.000 akçe borç almıştı ve bu borcunu da Evâil-i Cemâziyelevvel 1028 (16-27 Nisan 1619) tarihinde ödemişti.¹⁰⁴ Evâil-i Zilkade 1030 (17-26 Eylül 1621) tarihinde tekrar mahkemede gördüğümüz Mehmed Ağa, bu sefer Beylerbeyi Hüseyin Paşa’nın adamlarından Yusuf Ağa’nın “mübâşeretiyle” mahkemede ifade vermişti. Buna göre, Cuma günü ikinci vakti hizmetkârı Hasan kendi tüfeği ile kale kapısının dışında umumi yol üzerine nişan koyup tüfek atarken tutukluk yapan tüfek nedeniyle yanlışlıkla kendini vurmuştu.¹⁰⁵ Anlaşıldığı kadarıyla Hasan, Mehmed Ağa’nın kapıhalkından idi; kendi tüfeği olduğuna bakılırsa Mehmed Ağa’nın kapıhalkı silahlı idi. Müteferrikaların kapıhalkları olması bu dönemde muhtemelen olağandı. Nitekim Amasya’da Dergâh-ı Âlî müteferrikalarından Hasan Ağa’nın adamlarından bahsedilmesi bu duruma örnek gösterilebilir. Amasya’da sâkin Mehmed adlı sipahi Hasan Ağa’nın adamlarının elinden 400 kuruş almıştı.¹⁰⁶

Kapıhalkı da olduğunu gördüğümüz Oratahisar sâkinlerinden müteferrika Mehmed Ağa, bu sefer de Of Kazası’ndan ve Dergâh-ı Âlî kapucularından Hasan’dan o hayatta iken İstanbul’da Yeni Köy’de 50.000 akçe borç almıştı ve bu borcu Hasan’ın varisleri istediğinde aralarında sorun çıkmıştı. Neticede 10.000 akçeye sulh olmuşlar ve Mehmed Ağa da bunu ödemişti.¹⁰⁷

Kesin olarak bizim Mehmed Ağa olup olmadığını bilmediğimiz bir Dergâh-ı Âlî müteferrikası Mehmed Ağa, Akçaabad Nahiyesi’ne bağlı

¹⁰¹ Kenan İnan, “1831 Nolu Şeriye Siciline Göre Trabzon’da Mülk Satışları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 120, (1999), s. 111

¹⁰² T.Ş.S., 1821-4, 96/8. Evâhir-i Receb 1030 (11-20 Haziran 1621).

¹⁰³ Kaydın altında Ali Beşe, Ali Bey olarak zikredilmektedir.

¹⁰⁴ T.Ş.S., 1821, 20/5.

¹⁰⁵ T.Ş.S., 1821-4, 106/3.

¹⁰⁶ A.Ş.S., 2, 54/1. Evâil-i Receb 1043 (1-10 Ocak 1634).

¹⁰⁷ T.Ş.S., 1822, 48/1. Evâsıt-ı Şevvâl 1031 (19 Ağustos 1622).

Divranos Köyü'nün sipahisi idi.¹⁰⁸ Yine aynı Mehmed Ağa olup olmadığını bilmediğimiz Trabzon sakinlerinden Dergâh-ı Âlî müteferrikalarından Mehmed Ağa b. Murtaza Bey'in zeameti köylerinden Komara'da "gâib" olan Konstantin ve Mirankol adlı zimmîlerin ev, asmalı mülk, bahçe, zeytinlik ve ziraata kabil boz topraklarını Yakub Beşe "fuzulen" zabt etmişti. Bunun karşısında Mehmet Ağa, bu şekilde "gâib" olan kimselerin mülklerinin onlar ya da ölüm haberleri gelinceye kadar zeamet sahibi tarafından emaneten gözetildiğini söylemekteydi ve davayı da kazanmıştı.¹⁰⁹ Mehmed Ağa bir sonraki kayıta bu sefer de Yakub Beşe'nin elinde bulundurduğu söz konusu mülkün kanun-ı kâdim üzere öşrünü ve örfi vergilerini vermediğini belirtmekte ve bunları talep etmekteydi. Neticede, muhtemelen "fuzûlen" zaptettiği dönemden kalma vergi borçlarını Yakub Beşe ödemişti.¹¹⁰

Rebiülahir 1038 (Kasım-Aralık 1628) tarihli bir kayıta, Müteveffa Mehmed Paşa'nın zevcesi Ayşe Hatun'un vekili olarak "Dergâh-ı Âlî müteferrikalarından" Mehmed Ağa görünmekteydi. Mehmed Ağa, Ayşe Hatun'un yerine, Mehmed Paşa'nın kardeşi Mustafa Bey'den davacı olmuştu. Mehmed Paşa hayatta iken Ayşe Hatun'un samur kürklerini ve gümüş kılıcını "gasp" etmiş ve samur kürklerin birini kendi alıp, birini de 500 kuruşa satmıştı. Şimdi bu malları Mehmed Paşa'nın kardeşi ve varisi olan Mustafa Bey'den talep etmekteydiler.¹¹¹ Beylerbeyi ailesi ile tam nasıl bir yakınlığı olduğu bilinmeyen Mehmed Ağa, Ayşe Hatun'un vekilliğini yapması hasebiyle muhtemelen dava konusu olaydan haberdar idi. Bu nedenle Beylerbeyi ailesinin hususi bir mevzuundan haberdar olması, onun bir dönem kapıhalkına dâhil olmuş olmasıyla alakalı olabilirdi.

Evâil-i Zilkade 1038 (22 Haziran-1 Temmuz 1629) tarihinde ise Dergâh-ı Âlî müteferrikalarından Mehmed Ağa, Beftoya (?) adlı köyde bulunan evini, çardağını ve ziraata kabil boz yerlerini 4.000 akçeye satmıştı.¹¹² Evâsıt-ı Safer 1041 tarihinde "Fahrü'l-a'yân" olarak karşımıza çıkan müteferrika Mehmed Ağa, yine Dergâh-ı Âlî müteferrikalarından Ali Ağa'ya, Orta Hisar'da bulunan ve iki tarafı yine Ali Ağa'nın mülküne ve bir tarafı da Mehmed Ağa'nın daha önce bir başkasına sattığı mülke komşu olan birisi tahtadan çatma iki evini 225 riyalî kuruşa satmıştı.¹¹³ Mülkiyet hususunda haksız tasarrufları olduğu da görülen Mehmed Ağa'yı, Dergâh-ı âlî

¹⁰⁸ T.Ş.S., 1822, 50/3. Evâsıt-ı Şevvâl 1031. (19 Ağustos 1622)

¹⁰⁹ T.Ş.S., 1824, 13/10. Evâil-i Zilhicce 1041 (19-27 Haziran 1632).

¹¹⁰ T.Ş.S., 1824, 13/11. Evâil-i Zilhicce 1041 (19-27 Haziran 1632).

¹¹¹ T.Ş.S., 1825, 61/2.

¹¹² T.Ş.S., 1826, 36/3.

¹¹³ T.Ş.S., 1827, 61/1.

sipahilerinden İbrahim Bey b. Mustafa dava etmişti. Vefat eden Ayşe Hatun bint-i Abdullah'ın veraseti İbrahim Bey'e aitti; fakat Mehmed Ağa mülk menzilin ve muhallefatin elinde tutmaktaydı. Bunun üzerine sorgulanan Mehmed Ağa durumu inkâr etmişti; dolayısıyla İbrahim Bey'den delil talep edilmiş, o da “udûl-i ricâlden” Hızır Çavuş ve Murad b. Aslan'ı şahit olarak göstermişti. Onların şahitliklerine göre İbrahim Bey'in babası Mustafa ve Mustafa'nın babası da İbrahim'di; Ayşe Hatun'un babası Yani ve Yani'nin babası Konstantin'di. Büyük dede İbrahim ile Yani anne-baba bir kardeşlerdi ve babaları da Konstantin'di. Bu nedenle miras İbrahim Bey'in hakkıydı.¹¹⁴ Müteferrika Mehmed Ağa, diğer hemşehrilerine nazaran daha faal bir kişi olması hasebiyle mahkemeye nispeten sık geliyordu; dolayısıyla bu gelişmelerden ve ayândan olması hasebiyle şuhûdü'l-hâl arasında da yer alabiliyordu.¹¹⁵

Evâhir-i Şevval 1043 (20-28 Nisan 1634) tarihli bir kayıta ise Trabzon sâkinlerinden Müteferrika Mehmed Ağa müteveffa olarak anılmaktaydı. Karısı “fahri'l-muhadderât” Fatma bt. Ali Efendi, Ağa'nın muhallefatından mihr-i müeccelinin alınması için Naibzâde Mehmed Çelebi'yi vekil tayin etmişti.¹¹⁶ Müteveffa müteferrika Mehmed Ağa'nın babasının adının Ali Ağa olduğu anlaşılmaktaydı. Ali Çelebi adında büyük bir oğlu ve Ahmed ve Mustafa adında da iki küçük oğlu vardı. Ayrıca Rukiye adında bir de küçük kızı bulunmaktaydı. Sultan Mehmed Han Vakfı'nın Değirmen Deresi'ndeki 4 değirmeni ve etrafında tahminen 4 kile tohum ekilebilecek olan boz toprakları Müteferrika Mehmed Ağa'nın tasarrufunda idi; senede 460 akçe kirasını vermek üzere Mehmed Ağa'nın ölümünden sonra onun borçlarını ödemek için çocukları tarafından 800 riyalî kuruşa Mustafa Çelebi'ye satılmıştı.¹¹⁷

Sonuç

Rafine bir zümre olarak hükümdarın bulunduğu yer ile mukayyed bir vaziyette teşkil edilen Dersaadet müteferrikaları, görülebileceği üzere, hükümdarın kapısından uzakta, taşrada, sosyo-ekonomik tabanı olan bir sınıf haline dönüşmeye başlamıştı. Tımarlı olduklarını gördüğümüz bu taşralı Dersaadet müteferrikalarının muharip karakteri pek de kalmayan söz konusu tımarlarından elde ettikleri gelirler, onların sosyo-ekonomik tabanı için bir potansiyel teşkil ediyordu. Bu potansiyelin mülkiyet ve borç-alacak ilişkileri ile birlikte işlendiği görülen Trabzon'da yerli bir dinamik vücuda geliyordu.

¹¹⁴ T.Ş.S., 1827, 54/3. Evâil-i Zilhicce 1040 (1-10 Temmuz 1631).

¹¹⁵ T.Ş.S., 1827, 62/7-8. Evâhir-i Safer 1041 (18-26 Eylül 1631).

¹¹⁶ T.Ş.S., 1828, 58/1.

¹¹⁷ T.Ş.S., 1828, 60/2. Evâil-i Zilkade 1043 (29 Nisan 1634).

Bazı Dersaadet müteferrikalarının mülklerinin menşeleri de Trabzonlu ailelerinden miras kalmıştı. Timar ve mülk sahibi olan bu kapıkulları aynı zamanda şehrin ayânı arasına girmişlerdi. Çiftliklerinde ticari tarım ve hayvancılıkla da uğraşan müteferrikalar çiftbozan reaya ile aşağı doğru ve beylerbeyi ve vezirler ile de yukarı doğru bir hami-mahmi ilişkisi tesis ederek buldukları yerlerde kökleşmeye çalışmışlardı. İltizam “sektörü”nde de varlıkları -sayılarına nispetle- hissedilen müteferrikalar, şehrin bürokratik mevkilerindeki konumları ile politik hayata dâhil olmaktaydılar.

Bazı araştırmacılar bu süreci “Osmanlılaşma” olarak adetmektedirler. Bu kavram, imparatorluk merkezi ile eyâletler arasında 150 yıllık merkezîyetçi “klasik” yönetim altında görülenden daha farklı ve belki de daha kuvvetli bir bütünleşmenin doğmasını ifade etmektedir. Daha somut olarak da, bir yandan yerel halkın merkezin idare ve dağıtım ağlarına dahil olması ve böylece sisteme entegre edilmiş bir seçkinler sınıfının oluşması; diğer yandan da Osmanlı bürokrasisi mensuplarının yerleşmesi anlamına gelmektedir.¹¹⁸ Bu noktada “Osmanlılaşma” kavramının iktidar algısı bağlamındaki muhtevasının ortaya konulması elzem görünmektedir. Söz konusu bütünleşme hükümdarın merkezî bir konumda olduğu geleneksel devlet yapısı içerisinde mi ortaya çıkmış, yoksa 17. yüzyıldan ileriye doğru gidildikçe ortaya çıkan ve gittikçe tüzelleşmeye başlayan bir yeni devlet algısının içerisinde mi vücut bulmuştu? Bunun tefrik edilmesi ve detaylandırılması “yerelleşme” ve “Osmanlılaşma” kavramlarının ne anlam ifade ettiğini daha açık ortaya koyacaktır kanaatindeyiz.

¹¹⁸ Hülya Canbakal, *17. Yüzyılda Ayntâb: Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, (çev. Zeynep Yelçe), İletişim Yayınları, İstanbul 2009. s. 82.

KAYNAKÇA**Arşiv Belgeleri**

Amasya Şer'ıye Sicilleri (A.Ş.S.), No: 1,2.

Trabzon Şer'ıye sicilleri (T.Ş.S.), No: 1821, 1821-4, 1822, 1823, 1823-1, 1824, 1825, 1826, 1827, 1828, 1831.

Telif Eserler

Abou-Al-Haj, Rifaat Ali, "The Ottoman Vezir and Paşa Households 1683-1703: A Preliminary Report", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 94, No. 4 (Oct. - Dec., 1974), s. 438-447.

Afyoncu, Erhan, "Müteferrika", *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 183-185.

Akdağ, Mustafa, "Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu", *AÜ DTCF Dergisi*, C. V/3, (1947), s. 291-313.

Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 9/1. Kitap-9/2. Kitap, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1996.

Barkan, Ö. Lütü, "Edirne Askerî Kassamına Ait Terke Defterleri, 1545-1659", *Belgeler*, C. III, S. 5-6, (1966), s. 1-479.

Canbakal, Hülya, *17. Yüzyılda Ayntâb: Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, (çev. Zeynep Yelçe), İletişim Yayınları, İstanbul 2009.

Çiftçi, Cafer, "Osmanlı Taşrasında Yeniçerilerin Varlığı ve Askerlik Dışı Faaliyetleri", *OTAM*, S. 27, (2010), s. 27-57

Emecen, Feridun, "Doğu Karadeniz'de Âyânlık: Tirebolulu Kethüdazâde Mehmed Emin Ağa", *Belleten*, C. LXV, S. 242, Ankara 2001, s. 193-215.

Emecen, Feridun, "Osmanlı Taşrasında Saray Bürokrasisi: Şehzade Selim'in Kazayâ Defteri", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 46, (2015), s. 213-277.

Ergenç, Özer, "Osmanlı Klasik Dönemindeki 'Eşraf ve Ayan' Üzerine Bazı Bilgiler," *Osmanlı Tarihi Yazıları: Şehir, Toplum, Devlet*, (haz. Derya Önder), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, s. 383-395.

Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler", *Osmanlı Tarihi Yazıları: Şehir, Toplum, Devlet*, (haz. Derya Önder), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, s. 94-104.

Gencer, Bedri, "Osmanlı Siyasî Felsefe ve Rejimi: Kuruluşun 700. Yıldönümü Münasebetiyle Bir İcmal", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 4-5, (2000), s. 103-151.

Gökbilgin, M. Tayyib, "Müteferrika", *İ.A.*, C. 8, İstanbul 1993, s. 853-856.

Göriceli Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, (haz. Yılmaz Kurt), Ecdad Yayınları, Ankara 1994.

- Hassan, Ümit, “Düşünce ve Bilim Tarihi: Osmanlılık Öncesinde Türklerin Kültür Kökenlerine Bir Bakış”, *Türkiye Tarihi*, C. 1, (Ed. Sina Akşin), Cem Yayınevi, İstanbul 2000, s. 283-362.
- İnalçık, Halil, “Çiftlik”, *D.İ.A.*, C. 8, İstanbul 1993, s. 313-314.
- İnalçık, Halil, *Devlet-i ‘Aliyye*, C. I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.
- İnan, Kenan, “1831 Nolu Şeriye Siciline Göre Trabzon’da Mülk Satışları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 120, (1999), s. 103-124.
- Kolçak, Özgür, *XVII. Yüzyıl Askerî Gelişimi ve Osmanlılar: 1660-64 Osmanlı Avusturya Savaşları*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012.
- Kunt, İ. Metin, *Sancaktan Eyalete: 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978.
- Kunt, İ. Metin, “Devlet, Padişah Kapısı ve Şehzâde Kapıları”, *Osmanlı*, C. VI, (ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 34-40.
- Kütükoğlu, Mübahat, “Lütfi Paşa Âsafnâmesi: Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1991, s. 49-99.
- Mete, Zekâî, “Osmanlı Taşrasında Bürokratik Muâmelât: Sancakbeyi Belge ve Defterleri”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 19, (1999), s. 181-221.
- Özcan, Abdülkadir (Haz.), *Kâunnâme-i Âl-i Osman (Tahlil ve Karşılaştırmalı Metin)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, s. 11-13.
- Özkaya, Yücel, “Merkezî Devlet Yapısının Zayıflaması Sonuçları: Âyânlık Sistemi ve Büyük Hanedanlıklar” *Osmanlı*, C. VI, (ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 165-173.
- Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 2, MEB Yayınları, İstanbul 1993.
- Tezcan, Baki, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Cambridge University Press, New York 2010.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, TTK Yayınları, Ankara 1988.
- Yücel, Yaşar, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar, Kitâb-i Müstetâb, Kitabu Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfi‘i'l Mü‘minîn, Harzû‘l-Mülûk*, TTK Yayınları, Ankara 1998.